

Nûreddin Mahmud Zengî'nin Faaliyetlerinin Şekillenmesinde Depremlerin Etkisi

*The Effect Of Earthquakes On The Formation Of Activites Of Noredin
Mahmoud Zengî*

Abdulkadir Turan*

Öz

541/1146-569-1174 yılları arasında 28 yıllık bir süreci kapsayan Nûreddin Mahmud Zengî Devri'nde, 551/1156, 552/1157 yıllarında, Suriye'de art arda yıkıcı ve nüfus kaybına yol açan depremler olmuştur. 566/ 1170'de de merkez üssü yine Suriye olan ve bütün Ortadoğu'da hissedilecek şiddette bir deprem gerçekleşmiştir. Bu deprem de özellikle Halep, Hama gibi Nûreddin Mahmud'un yönetimindeki Suriye kentlerinde yıkımla birlikte büyük nüfus kaybına yol açmıştır. Kaynak tarama metoduyla hazırlanan makalemizde bu depremlerin Suriye'de yol açtığı yıkım ve bu yıkımın Nûreddin Mahmud Zengî'nin Haçlılara karşı mücadelesine etkileri üzerinde durulmuştur. Makalemizde ayrıca depremlerin Nûreddin Mahmud Zengî'nin devlet idaresinin çeşitli alanlarındaki ve şahsî hususlardaki tutumlarında yol açtığı değişim ele alınmıştır.

Anahtar Kavramlar: *Nûreddin Mahmud Zengî, Haçlılar, Suriye, Depremler, Halep, Dımaşk.*

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.

Abstract

During the years between 1146s and 1174s (Hijri 541-569) in the period of Nureddin Mahmud Zengi, many consecutive and destructive earthquakes happened in Syria and they all caused many loss os lives. In 1170 (Hijri 566) a massive earthquake, whose epicenter was Syria, happened and it was perceived all over the Middle East. This earthquake caused a massive destruction and loss of lives particularly in the cities of Aleppo and Hama which were in the administrative zone of Noredin Zengi. In this article, which has been prepared by literature review method, I will lay emphasis on the destruction of the earthquakes happened in Syria and the effects of this destruction about the struggle of Noredin Mahmud Zengi against the Crusaders. Besides, the change these earthquakes caused in the administrative areas and personal attitudes of Noredin Mahmud Zengi is also dealed in the article.

Keywords: Noredin Mahmud Zengi, The Crusaders, Syria, Earthquakes, Aleppo, Damascus

Giriş

511/ 1118'de Halep'te doğan Nûreddin Mahmud b. Zengî, 541/1146'da babası Zengîler Atabegliği'nin kurucusu İmâdüddin Zengî'nin Caber Kalesi'nde¹ katledilmesi üzerine Halep emiri olmuştur.² Nûreddin Mahmud, Halep'e hâkim olduktan sonra, Urfa'nın Haçlılar tarafından ikinci kez işgal edilmesinin önüne geçmiş, Antakya Haçlı Prinkepliği ve Trablus Haçlı Kontluğu üzerine akınlar düzenlemiş, Haçlıların istila ettikleri alanları daraltmıştır.³ Onun Haçlılara karşı elde ettiği bu başarılar, Müslüman Suriye tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir.⁴

549/ 1154'te Dımaşk'ı ele geçiren Nûreddin Mahmud, Dımaşk Atabegliği'ne (Börîler-Tog Teginliler) son vererek⁵ Haçlı istilası dışında kalan Suriye'yi birleştirmiş, Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye coğrafyasında zayıflamasıyla burada oluşan beylik türündeki bölünmüş yönetimi tek çatı altında toplamış, Suriye ve Filistin'deki varlıkları Müslümanların bölünmüşlüğüyle ilişkilendirilen⁶ Haçlıların İslam dünyasından çıkarılmasını sağlayacak, somut neticeleri hâsıl eden adımlar atmıştır.

558/1163'te ordu komutanı İspahsâlâr Esedüddîn Şîrkûh komutasındaki bir askeri birliği Mısır'a göndererek bu ülkenin siyasetinde söz sahibi olan Nûreddin Mahmud, ağabeyi Kutbüddin Mevdûd'un ölümü üzerine 566/ 1170'de Musul Atabegliği'ni kesin olarak idaresine katmıştır. Irak'ın kuzeyi, Güneydoğu Anadolu

1 Caber Kalesi, Suriye'de Fırat Nehri kıyısında, Rakka yakınlarında bir kaledir(Yâkût El-Hamevî, *Mucemü'l-büldân*, Dâru Sâdr: Beyrut, 1977, cilt: 2, s. 141-142).

2 İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, (Thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Umrevî), Dâru'l-fikr: Beyrut, 1995, cilt: 57, s.118-119.

3 İbn Asâkir, cilt: 57, s.119-120.

4 *A History of the Crusades (The First Hundred Years)*, (Genel Editör: Kenneth M. Setton Meyer, Editor: Baldwin, M. W.), University of Wisconsin Press: Madison, Milwaukee, London, 1969, cilt:1, s. 515.

5 İbn Asâkir, cilt: 57, s.120.

6 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu: Ankara, 2008, cilt: 2, s. 305.

ve Müslüman Suriye'nin birliğini sağlayan Nûreddin Mahmud, 567 / 1171'de Mısır'daki naibi Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye Şii Fâtımîler adına okutulan hutbeyi Abbasîler adına okutmasını emrederek Şii Fâtımî Halifeliliğine son vermiş, İslam dünyasını yeniden tek halifelik çatısı altında toplamıştır.⁷

Yaklaşık 28 yıllık iktidarının ardından 569 /1174'te Dımaşk Kalesi'nde vefat ettiğinde doğuda İran'ın Hamedan kenti sınırından batıda Libya'nın batısına uzanan, sadece Haçlı istilasındaki dar bir alan tarafından bölünen büyük bir coğrafyaya hükmeder duruma gelen, Yemen'i ve Sudan'ın bir bölümünü dahi hâkimiyeti altına alan, Mekke ve Medine'de adına hutbe okutulan⁸ Nûreddin Mahmud, babası İmâdüddin Zengî'den öğrendikleri ve İslam Peygamberinin izinden gitme ideali üzerinden,⁹ siyasi ve ekonomik koşulları olduğu kadar doğal koşulları da dikkate alan rasyonel bir idare kurmuştur.

Nûreddin Mahmud'un 541/1146-569/1174 yılları arasını kapsayan devrinde, 551/1156 ve 552/1157 yılları boyunca Suriye'de şiddetleri farklılık arz eden art arda depremler gerçekleşmiş; 565/1170 yılında daha da şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. Devrin vakanüvislerinden İbnü'l-Kalânîsî (ö. 555/1160), *Żeylü Tarihû Dımaşk*¹⁰ adlı eserinde 551/1156 ve 552/1157 yılı depremlerini, gün ve saatiyle kayda geçmiş, depremler sonrasında yaşananları da ayrıntılarıyla anlatmıştır. 565/1170 depremi ise deprem sırasında Kudüs Haçlıları sınırında Nûreddin Mahmud'un yanında bulunan ve onunla birlikte Haçlı sınırından ayrılıp depremde zarar gören şehirleri dolaşan, Kâtip İmâd olarak bilinen İnşâ Kâtibi İmâdüddin Kâtip el-İsfahânî (ö.597/1201) tarafından *Berkı's-*

7 İbn Asâkir, cilt: 57, s.123-124.

8 İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyyebi'l-Mevsil*, (Thk. Abdülkadir Ahmed Tuleymât), Dârü'l-Kütübi'l-hadis (Kahire)-Mektebetü'l-Müsna (Bağdat), Bağdat-Kahire, 1963. s. 159- 162.

9 W. B. Stevenson, *The Crusaders In The East*, Cambridge University Press: 1907, s. 156.

10 İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, (Thk. Süheyl Zekkâr), Dâru Hassan: Dımaşk, 1983.

Şâmî adlı eserde kaydedilmiştir. Kâtip İmâd'ın kayıtları, *Berkî'ş-Şâmî*'nin el-Bündârî'ye ait *Sene'l-Berkî'ş-Şâmî*¹¹ muhtasarından ve dönemin diğer eserlerinden günümüze ulaşmıştır. Sonraki müverrihlerden İbnü'l-Esîr (ö.630/1233) de 551/1156 yılı depremlerine değinmemiş ama 552/1157 ve 565/1170 yılı depremlerinin Nûreddin Mahmud'un faaliyetleri üzerindeki etkisine *el-Kâmil fi't-tarih*¹² ve *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyyebi'l-Mevsıl* adlı eserlerinde ana hatlarıyla değinmiştir.

Kendisinden önce yazılan eserlerde anlatılanları *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn*¹³ adlı eserinde derleyen Ebû Şâme (ö.665/1267), Nûreddin Mahmud devrindeki depremleri İbnü'l-Kalânîsî, Kâtip İmâd ve İbnü'l-Esîr'den alıntılar yaparak anlatmış; bu alıntıların yanında ailesinin neredeyse tamamını depremde yitiren Üsâme b. Münkız (ö. 584/1188)'ın¹⁴ depremle ilgili şiirlerine de yer vermiştir.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, İbnü'l-Adîm, Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi diğer Müslüman tarihçilerin yanında dönemin yerli Hıristiyan tarihçilerinden Anonim (Meçhul) Süryanî, Süryanî Mihael, Papaz Grigor ve Haçlı William of Tyre (Surlu William), sonraki Süryani tarihçi Gregory Abû'l-Farac da eserlerinde Nûreddin Mahmud devrindeki depremlerden söz etmişlerdir. Bu eserler, makalemizin ko-

11 el-Feth b. Alî el-Bündârî, *Sene'l-Berkî'ş-Şâmî*, (Thk. Dr. Fethiye en-Nebravî), Mektebetü'l-Hanci: Kahire, 1979.

12 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, (Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1978.

13 Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, (Şerh ve ilgiler: İbrahim Şemseddin), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 2002.

14 Ebü'l-Hâris (Ebü'l-Muzaffer) Müeyyidüddeve Necmüddîn Üsâme b. Mürşid b. Alî b. Mukalled b. Nasr b. Münkız eş-Şeyzerî el-Kinânî el-Kelbî, 488/1095'te babasının emir olduğu Şeyzer'de doğmuş, 584/1188'de ölmüştür. Şeyzer Kalesi'nin sahibi Münkızoğulları'dandır; edebiyatçı ve tarihçidir. Deprem sırasında ailesinin neredeyse tamamını yitirdiği Şeyzer'de değildir ancak Münkızoğulları'nın hayatta kalan en önemli şahsı olarak ailenin taziyesi kendisine iletilmiştir (Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 119; Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 308-310). Üsâme'nin şiirleri, söz konusu depremlerin acılarını anlatan önemli eserler arasındadır.

nusunu teşkil eden devrin depremleri hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmamız için geniş imkân oluşturmaktadır.

Sorunları fırsata çevirme dehasına sahip olan Nûreddin Mahmud, doğal afetlerin getirdiği koşullardan devri boyunca yararlanmıştı. Nûreddin Mahmud, ağabeyi Musul Atabegi Seyfeddin Gazi'nin ölümünden (544/1149) sonra, Musul Atabegliği'nin babasından kalma hazinelerinin bulunduğu Sincar Kalesi'ne şiddetli yağmurların yağdığı bir gecede, hava koşullarının yol açtığı zorluklardan yararlanarak girmiş, oradaki hazinelere el koymuştur.¹⁵ Dımaşk Atabegliği'nin başkenti Dımaşk'ı da, yağış azlığının yol açtığı kıtlığın Dımaşk halkını ekonomik darlığa sürüklediği bir yılda (549/1154) zapt etmiştir.¹⁶ Nûreddin Mahmud'un bu özelliği, depremlerin onun faaliyetleri üzerindeki etkisini özellikle araştırmaya değer kılmaktadır. Buna rağmen onun bu yönüyle ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Kaynak tarama metoduyla hazırlanan makalemizde, Nûreddin Mahmud devrindeki depremler, tespit edilmeye çalışılmış; bu depremlerin yol açtığı sorunların onun Haçlılara karşı mücadelesi, askerî, siyasî ve sosyal uygulamaları üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir.

551/1156 Yılı Depremleri

Nûreddin Mahmud'un idaresindeki Suriye'de kaydedilen ilk depremler, 551/1156 yılı depremleridir.¹⁷ İbnü'l-Kalânîsi'nin kaydına göre 9 Şaban 551/27 Eylül 1156 Perşembe günü saat ikide büyük bir deprem vuku bulmuş; yer, üç veya dört kez sallanmıştır. Bu depremi 22 Şaban/10 Ekim Çarşamba gününden 1 Ramazan/18

15 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 9, s. s.359-361; Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 233-239; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, (Thk. Halil el-Mansûr), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye: Beyrut, 1996, s. 332-333.

16 İbnü'l-Kalânîsi, s. 504.

17 İbnü'l-Kalânîsi, Dımaşk'a ulaşan haberleri dikkate alarak 13 Cemâziyelâhir 546/ 27 Eylül 1151'de Busra ve Havran çevresinde yerin üç kez sarsıldığını, Busra'da bazı evlerin duvarlarının yıkıldığını kaydetmiştir (İbnü'l-Kalânîsi, s.491). Bu depremin yol açtığı yıkım az, hissedildiği alan dar olduğundan makalemizde dikkate alınmamıştır.

Ekim Pazartesi'ye kadar dört deprem daha izlemiş; bunların çok sayıda artçıları da meydana gelmiştir. Bu süreçte Halep ve Hama şehirlerinden Dımaşk'a ulaşan haberlere göre son yıllarda görülmemiş şekilde kırk sarsıntı yaşanmış, pek çok yerle birlikte Efâmiye Kalesi'nin¹⁸ burçlarından biri yıkılmıştır. Bir sonraki ay 15 Ramazan/1 Kasım Cuma ile 13 Şevval/29 Kasım Pazar günü arasında, en şiddetlisi 7 Şevval/ 23 Kasım Perşembe günü olmak üzere, şiddetleri değişen yedi deprem daha yaşanmış, her depremi birçok artçıl sarsıntı takip etmiştir. Dımaşk, bu depremlerden zarar görmemiş ama Halep'te bazı yerlerin yıkıldığına dair haberler Dımaşk'a ulaşmıştır. Şeyzer'de¹⁹ ise *"meskenlerin önemli bir kısmı sakinlerinin üzerine yıkılmış, yıkıntıların altında kalanların çoğu ölmüştür"*. Kefertâb²⁰ ve Hama halkı *"can korkusundan"* yerlerini terk etmişlerdir. Suriye'nin diğer yerleşim alanlarındaki durum hakkında ise Dımaşk'a herhangi bir bilgi ulaşmamıştır.²¹ İbnü'l-Kalânîsî, şiddetlerini *"dehşete düşürücü"*, *"korkutucu"*, *"endişe verici"* *"halkı korkutan"*, *"uykudakileri uyandıran, kalpleri ürküten"* olarak kaydettiği depremlerde ölenlerin sayısı hakkında bir tahminde bulunmamış; İbnü'l-Esîr ve dönemin diğer tarihçileri ise bu depremlerden söz etmemişlerdir. Dolayısıyla, Mercalli ölçeğine göre en büyüğü 22 Şevval/8 Aralık'ta Şeyzer'de VII ve VIII şiddetinde gerçekleştiği kabul edilen²² bu depremlerde ölenlerin sayısı hakkında elimizde herhangi bir kayıt yoktur. İbnü'l-Kalânîsî'nin Şeyzer'de yıkıntılar altında kalanlardan çok sayıda kişinin öldüğüne dair verdiği bilgi de üç ay sonra gerçekleşen 552/1157 depremi sırasında Şeyzer'de,

18 Efâmiye, Suriye sahillerinde Humus'a bağlı bir kaledir, Fâmiye olarak da bilinmektedir (Yâkût, cilt: 1, s. 227).

19 Şeyzer, Suriye'nin Humus kenti yakınlarında Ürdün (Asi) Nehri üzerinde bir kaledir (Yâkût, cilt: 3, s. 382).

20 Kefertâb, Suriye'de Halep'le Hama arasında bir çöl şehridir. Yâkût, (cilt: 4, s. 470) Halep'le ilişkilendirilmişse de dönemle ilgili haritalarda Hama'ya yakın, bu şehrin kuzey tarafında görünmektedir (Runciman, cilt: 2, Ek Harita: I).

21 İbnü'l-Kalânîsî, s. 514-515; Ebû Şâme, cilt: 11-2, s. 304-305.

22 Mohamed Reda Sbeinati, Ryad Darawcheh ve Mikhail Mouty, *"The historical earthquakes of Syria: an analysis of large and moderate earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D."*, Annals of Geophysics, Vol. 48, N. 3, June 2005, s. 371. Makalenin yazarları tarihi yanlışlıkla 23 Şevval olarak kaydetmişlerdir.

bütün Münkızıoğulları hanedanı mensuplarının, halktan büyük bir kitleyle birlikte bir sünnet düğününde kapalı bir mekânda bulunduğu kaydıyla²³ beraber düşünüldüğünde depremin halkta oluşturduğu dehşetin büyüklüğü kuşkulu bir nitelik almaktadır. Bu durumda, 551/1156 depremlerinin sınırlı bir tahribata yol açtığını düşünmek gerekir.²⁴ Bu sınırlı tahribata rağmen, 551/1156 depremleri, Nûreddin Mahmud'un faaliyetlerini etkilemiştir.

Nûreddin Mahmud, depremlerden sonra başkenti Halep'te ve Dımaşk'ın çevresindeki yerleşim alanlarında görülen tahribatı gidermeye yönelik çalışmaları yoluna koymuş; ardından, depremlerden zarar gören başkent Halep'i deprem dizisi devam ederken terk edip 21 Ramazan 551/7 Kasım 1156 Çarşamba günü Dımaşk'a geçmiştir.²⁵ İbnü'l-Kalânîsî açıkça beyan etmese de Nûreddin Mahmud'un bu intikali sıradan bir intikal veya ülke içi bir gezi değil, bir başkent değişikliğidir. Nûreddin Mahmud, bundan sonra Halep'i ihmal etmese de faaliyetlerine Dımaşk merkezli olarak devam etmiştir. Bu değişiklik, her iki şehirle ilgili başka etkenlerle ilişkilendirilebilse de, deprem gerçeğiyle de doğrudan ilgilidir. Depremler, Halep'te hep tahribata yol açmış; Dımaşk'ta hissedilse de yıkımla sonuçlanmamıştır. Bu, yalnız Nûreddin Mahmud devri ile ilgili bir gerçeklik değildir. Sefer 533/Ekim 1138 ve Şevval 533/Haziran 1139'da da Suriye'de depremler gerçekleşmiş; Sefer 533/Ekim 1138 depreminde Halep çevresi zarar görmüş, surlar ve kale duvarları tahrip olmuş, halk şehir dışına çıkmıştır; Dımaşk'ta ise deprem, ürkütücü olsa da yıkıma yol açmamıştır.²⁶

23 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 9, s. 415.

24 Bu depremlerin tahribatının sınırlı olduğu kanaatini oluşturan diğer bir husus da, İbnü'l-Kalânîsî dışındaki tarihçilerin bu depremleri kaydetmemeleridir. İbnü'l-Esîr, 551/1156 depremlerinden hiç söz etmemiş; Nûreddin Mahmud'un biyografisini kaleme alan sonraki tarihçilerden İbn Kâdî Şühbe de sadece 552/1157 yılı depremlerini anlatırken bir önceki yıl da bazı depremlerin gerçekleştiğini belirtmekle yetinmiştir(*el-Kevâkibü'd-dürriyye*, Nurosmaniye Kütüphanesi, Yeni Kayıt: 2906, Eski Kayıt: 3410, vr. 113).

25 İbnü'l-Kalânîsî, s. 515.

26 İbnü'l-Kalânîsî, s. 460, 461; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 9, s. 311-312. Azimî de "*Târîhu Haleb*"de bu depremi kaydetmiş ancak ayrıntılara yer vermemiştir(Muhammed b. Ali el-Azîmî el-Halebî, *Târîhu Haleb*, (Thk. ve

Nûreddin Mahmud, Haçlılarla mücadeleyi, babasının konjonktürle ilişkili görülen mücadelesinden farklı olarak, siyasetinin karakteristik bir özelliği olarak belirlemesine rağmen,²⁷ 551/1156 yılı deprem dizisi devam ederken Şevval ayında (Kasım-Aralık), Şaban ayının başı (19 Eylül 1156) esas alınarak Kudüs Haçlıları ile bir yıllık bir saldırmazlık anlaşması yapmıştır. Anlaşma yeminlerle te'kid edilip yazılı bir metne dönüştürülmüştür. Nûreddin Mahmud, bu çerçevede Haçlıların daha önce Dımaşk Atabegliği'ne yükledikleri Sekiz bin Surî²⁸ dinarı de onlara ödemeyi kabul etmiştir.²⁹ İbnü'l-Kalânîsî, bu anlaşma için "*muvâdee*", "*muhâdene*" ve "*muvâsafa*" kavramlarını bir arada kullanmıştır. Devrin hukukunda "*Muvâdee*" ve "*muhâdene*" kavramları, tek taraflı bir ateşkes talebi, "*muvâsafa*" ise karşılıklı anlaşma için kullanılmıştır.³⁰ İbnü'l-Kalânîsî'nin bu kavram tercihi, ateşkes talebinin Nûreddin Mahmud'dan geldiğini, daha sonra bunun iki tarafın kâtiplerinin hazır bulunduğu karşılıklı bir anlaşmaya dönüştürüldüğüne işaret eder.

Depremlerin yol açtığı karışıklıktan yararlanmak isteyen³¹ Haçlılar, ülkesinin depremlerden gördüğü zarardan dolayı bu süreçte

Tak. İbrahim Zarur), Dımaşk, 1984, s. 394).

27 Stevenson, s. 155.

28 Surî dinar, bir tarafında dinarı basan hükümdarın resminin, diğer tarafında Hz. İsa'nın Havarilerinden Butros ve Balis'in resimlerinin bulunduğu paradır, İslam dünyasında da kullanılmıştır (Kalkeşendî, cilt: 3, s. 441; Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 302, muhakkik notu). Papaz Grigor, Nûreddin Mahmud'un II. Kılıç Aslan'ın elindeki şehirlere yönelik sefere çıkmadan önce Kudüs Kralı Baudouin'i altın vererek kendi tarafına çektiğini, Antakya Prinepsini de ikna ederek onlarla ittifak ettiğini, onların buna karşılık bu fetihlere müsaade ettiğini iddia etmiş, Nûreddin Mahmud'un bölgeyi terk etmesini de söz konusu Haçlı liderlerinin onunla yaptıkları anlaşmayı bozmalarına bağlamıştır (*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrants D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier, M. Halil Yınanç), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 1962, s. 321). Ancak Grigor'un bu iddialarını destekleyecek başka bir kayıt yoktur.

29 İbnü'l-Kalânîsî, s. 516; Ebû Şâme, cilt: 1-2, 302; Stevenson, s. 174.

30 Eş-Şeyh İbn Abbas el-Kalkeşendî, *Kitabu Subhu'l-A'sa*, Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye: Kahire, 1922, cilt: 14, s. 3.

31 *A History of the Crusades (The First Hundred Years)*, s. 520.

savaşa girmekten kaçınan³² Nûreddin Mahmud'la yaptıkları anlaşmayı Zilhicce ayının sonlarında (1156 Ekim ayı ortalarında) Bânyâs civarındaki faaliyetleri ile ihlal etmişlerdir.³³ Nûreddin Mahmud ile Kudüs Haçlıları arasındaki saldırmazlık anlaşmasından yararlanan büyük bir Türkmen grubu, sürülerini Bânyâs Kalesi³⁴ çevresinde otlatırken “*müsrifçe bir yaşam süren*” Kudüs Kralı III. Baudouin'in ilgisini çekmiştir. Akdeniz sahillerinden gelen yeni Haçlı gruplarından da cesaret alan Baudouin, Nûreddin Mahmud'la yaptığı anlaşmaya ihlal edip 551 Zilhicce ayının sonlarında/1157 Şubat ayının başlarında Bânyâs yakınlarındaki Şuara bölgesinde çobanları gafil yakalayarak Türkmenlerin sürülerini yağmalamış, anlaşmanın devam ettiğini düşünüp sükûnet içinde yaşayan çok sayıda Türkmeni de esir almıştır. Bunun üzerine Nûreddin Mahmud, Banyas taraflarında Kudüs Haçlılarına karşı harekete geçmiştir.³⁵

552/1157 Yılı Depremleri

Nûreddin 551/1156 yılı depremlerinin tahribatını onarmak için uğraşırken 19 Sefer 552/2 Nisan 1157 Çarşamba günü sabaha doğru yeni bir deprem dizisi başlamıştır. Perşembe günü boyunca daha az şiddette devam eden ve sonuncusu 21 Sefer/ 4 Nisan Cuma namazından sonra yaşanan bu depremlerde Şeyzer, Efâmiye, Hama, Kefertâb ve Halep civarının ağır hasar aldığı Dımaşk'a bildirilmiştir.³⁶ Bu depremler, önceki yıl Banyas civarında Türkmenlerin saldırıya uğramasından dolayı intikam

32 Runciman, cilt: 2, s. 287.

33 İbnü'l-Kalânîsî, s. 514; Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 302; Stevenson, s. 174.

34 Bânyâs, Dımaşk'ın güneybatısında Sûr şehri ile aynı hizada ama sahilde olmayan bir kaledir. (Runciman, cilt: 2, EK: Harita III.) İbn Cübeyr, Dımaşk'tan Haçlı istilasındaki Filistin'e doğru yol alırken burada konaklamış ve “Müslümanların ülkesinin küçük bir sınır şehri” diye söz etmiştir (İbn-i Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Daru Sadr: Beyrut, s. 273).

35 İbnü'l-Kalânîsî, s. 517; William Archbishop of Tyre, *A History of Deed Beyond The Sea*, (İngilizceye çeviren ve açıklamaları ekleyen: Emily Atwater Babcock), Colombia University Press: New York, 1943, cilt: s. 255-256; Runciman, cilt: 2, s. 286-287.

36 İbnü'l-Kalânîsî, s. 518.

peşinde olan Nûreddin Mahmud'un Haçlılara karşı faaliyetlerini durdurmamıştır. Nûreddin Mahmud, kendisi, kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân (ö. 560/1165) ve ordu komutanı İspehsâlâr Esedüddîn Şîrkûh (ö. 564/1169) komutasındaki üç farklı birlikle Haçlılara karşı faaliyetlerini sürdürmüştür. Emîr-i Emirân ve Şîrkûh, Haçlılara karşı ani akınlar düzenleyerek onların buluşup Nûreddin Mahmud'un depremlerde zarar gören ülkesine saldırılar düzenlemesini engellemişlerdir. *"İl, kale ve şehirlerin elçileri art arta Dımaşk'a ulaşmış, Haçlıların yeminle te'kid edilen muvâde'e ve muhadenelerini bozduklarını, onlara karşı savaşa çıkmak gerektiğini haber verip Nûreddin Mahmud'dan yardım talep etmişlerdir."* Nûreddin Mahmud, Haçlılara karşı güçlü görünmek için *"daha önce Dımaşk'ta hiç görülmemiş bir şekilde"* kalenin ve konutunun çevresinin savaş aletleriyle süslenmesini istemiş, Dımaşk halkı gibi çevreden gelenlerin de görecekları şekilde yedi gün süren bu güç gösterisinin ardından birliklerini teftiş etmek ve düzenlemek üzere 13 Rabiulevvel 552/25 Nisan 1157 Salı günü Ba`lebek³⁷ taraflarına doğru yola çıkmıştır. Nûreddin Mahmud, Ba`lebek taraflarına yönelmişken Haçlıların depremin etkili olduğu Hama ve Humus çevresinde saldırılar düzenleyip soygun yaptıklarını haber almıştır. Aynı gün Emîr-i Emirân da 700 atlı Haçlının çok sayıda piyade ile birlikte Bânyâs'a doğru geldiklerini tespit etmiştir. Haçlılar, Bânyâs'a varmadan Emîr-i Emirân tuzak kurmuş, aynı gün (13 Rabiulevvel 552/25 Nisan 1157'de) onları ağır bir hezimeye uğratmış, çok sayıda esiri Ba`lebek'e Nûreddin Mahmud'un karargâhına göndermiş; Nûreddin Mahmud, esirlerin öldürülmesini emretmiştir.³⁸ Nûreddin Mahmud'la buluşmak için Ba`lebek'e doğru gelen Şîrkûh, kuzeydeki kalelerinden gelen büyük bir Haçlı birliğini yanındaki Türkmenlerle birlikte bozguna uğratmış, 25 Rabiulevvel/7 Mayıs Pazartesi, çok sayıda Türkmen tarafından desteklenmiş ordusu ile birlikte Nûreddin Mahmud'la buluşmuş-

37 Ba`lebek, Dımaşk'la Akdeniz sahili arasında, kuzeybatıda, 12 fersah mesafede, o dönemde oldukça gelişmiş bir şehirdir (Yâkût, cilt: 1, s. 452; Runciman, cilt: 2, Ek Harita: II).

38 İbnü'l-Kalânîsî, s. 518-520; Runciman, cilt: 2, s. 286-287; Ebû Şame, cilt: 1-2, s. 310-311.

tur. Burada bir önceki yıl depreminden sonra, Türkmenlerin Haçlı saldırısına uğradıkları Bânyâs'ın fethi için cihat kararı alınmıştır.³⁹

Nûreddin Mahmud'un ordusu, 7 Rabiulahir 552/19 Mayıs 1157 Cumartesi, Bânyâs çevresine mancınık gibi savaş aletlerini yanında bulundurarak varmıştır.⁴⁰ Şîrkûh'un ordusu ise Hevneyn⁴¹ çevresinde iken yüz kişi civarındaki bir Haçlı birliği, ordu ile karşılaştığını fark etmeden Şîrkûh'un öncü birliklerine saldırmış; Şîrkûh'un ordusu Haçlı birliğinin tamamına yakınına imha etmiştir. Nûreddin Mahmud'un ordusu ise 10 Rabiulahir 552/22 Mayıs 1157 Salı günü Bânyâs şehrini ele geçirmiş, Bânyâs iç kalesini de zorlamaya başlamıştır. Kaleyi elinde bulunduran Haçlı Onfroi de Toron kaleyi teslim etmek üzere iken Kudüs Haçlıları III. Baudouin'in komutasında Bânyâs kalesine ulaşmıştır. Bunun üzerine Nûreddin Mahmud, şehrin aşağı mahallelerini yakarak Bânyâs'tan çekilmiştir. III. Baudouin, kalenin yıkılan taraflarını hızla onarıp Ürdün Irmağı vadisinden güneye dönerken Nûreddin Mahmud, onun birliğine Bânyâs ile Taberiye⁴² arasında, Taberiye Gölü'nün kuzeyinde, Mullaha denen yerde baskın düzenlemiştir. Bu baskında Kralın birliğindeki Haçlıların tamamı öldürülmüş veya esir alınmıştır. Müslümanlar, etrafında kalan şövalyeler ile birlikte Safed'e⁴³ kaçan kralın akıbetinden habersiz olarak Haçlıları ve onların bütün maddi varlıklarını Dımaşk'a götürmüştür. Baskında Nûreddin Mahmud'un ordusundan sadece iki kişi hayatını kaybetmiştir. Nûreddin Mahmud'un ordusu, esir Haçlıla-

39 İbnü'l-Kalânîsî, s. 521.

40 Tarihi günümüze kalmayan Şii Halep tarihçisi İbn Ebi Tayy (ö. 630/1233), Nûreddin Mahmud'un Bânyâs'a 28 Rabiulevvel 552/10 Mayıs 1157'de girdiğini (Bânyâs'ı fethettiğini) aktarmışsa da (Ebû Şame, cilt: 1-2, s. 314) bu bilgi, olayları anbean kaydeden İbnü'l-Kalânîsî'nin anlattıklarına bakılırsa hatalıdır.

41 Bânyâs'a üç fersah mesafede bir Haçlı kalesidir (İbn Cübeyr, s. 273).

42 Taberiye, Dımaşk'ın güneybatısında Ürdün sahası içinde yer alan (günümüzde İsrail sınırları içinde kalan) ve kendisiyle adla anılan bir yerleşim alanıdır (Yâkût, cilt: 16, Runciman, cilt: 2, Ek Harita: II).

43 Safed, Humus'a bağlı Lübnan Dağları içinde kalan tarihî bir şehirdir (Yâkût, cilt: 3, s. 411). Taberiye Gölü'nün kuzeyinde kalan bu şehir günümüzde İsrail sınırları içinde kalmıştır.

rın dört beşini aynı ipe bağlayıp yaklaşık bin Haçlı kafasını da teşhir ederek fetihten sonraki Pazar günü (17 Rabiulahir/ 27 Mayıs 1157) halkın sevinç gösterileri arasında Dımaşk'a girmiştir.⁴⁴ Haçlı tarihçi William of Tyre'ye göre bu baskında çok az şövalye öldürülmüş, çok sayıda şövalye ise esir alınmıştır. Esir alınanlar arasında Hugh de İbelin, kralın mareşali Eudes de Saint Amand, John Gotmanus, Rohard of Jaffa and Balian ve kardeşi ve Templier tarikatının üstadı Bertrand de Blanquefort da vardır.⁴⁵ William, "yorulmak nedir bilmeyen" Nüreddin Mahmud'un bu baskından sonra tekrar Bânyâs üzerine yürüdüğünü fakat Baudouin'in Trablus ve Antakya Haçlıları ile birlikte Bânyâs'a doğru hareket etmesinden dolayı kuşatmaktan vazgeçtiğini de iddia etmiştir.⁴⁶ Nüreddin Mahmud'un bu faaliyetiyle ilgili İslam kaynaklarında herhangi bir kayıt yer almamıştır.

Nüreddin Mahmud'un ordusu Bânyâs civarında iken geri çekilmesine neden olacak, Dımaşk veya Halep'te kaydedilmiş bir deprem yoktur. Bu yıl Sefer/Nisan ayındaki depremlerden sonra İbnü'l-Kalanisî'nin kaydettiği ilk deprem dizisi, Nüreddin Mahmud'un Bânyâs civarından ayrılmasından yaklaşık kırk beş gün sonra 25 Cemâziyelevvel/5 Temmuz Perşembe günü yatsı namazı vaktinde yaşanmış, yine Halep, Humus, Kefertâb, Efâmiye, Teyma⁴⁷ çevrelerinde etkili olmuştur. Bu depremde "yer şiddetli bir

44 İbnü'l-Kalânîsî, s. 521-524; William of Tyre, cilt: 2, s. 255-262; Ebû Şame, cilt: 1-2, s. 312-314; Ebû Şâme, konuyla ilgili Nüreddin Mahmud'un yaşam öyküsünü yazan ancak yazdıkları günümüze ulaşmayan Nizamiye Medreseleri âlimlerinden Ebü'l-Feth bin Ebi Hasan el-Eşterî'den aktarımda bulunmuştur. el-Eşterî, 553 yılı olaylarını anlatırken bir önceki yıl (552) Nüreddin Mahmud'un Haçlıları ağır bir yenilgiye uğrattığını ve Humus Valisi Selâhaddîn el-Yağısyânî'nin Humus'a uğrayan sadece bir Türkmen süvari birliğinin yanında bin Haçlı esiri getirdiğini kendisini aktardığını, Kudüs Kralı (III. Bauoduin)'nin bir kaleye sığınıp gece olunca o kaleden kaçarak kurtulduğunu ifade etmiştir (Ebu Şame cilt: 1-2, s. 337). İbnü'l-Esîr'in atladığı Bânyâs olayı sonraki İslam tarihçileri tarafından da genellikle atlanmıştır.

45 William of Tyre, cilt: 2, s. 261.

46 William of Tyre, cilt: 2, s. 262-264.

47 Teyma, Suriye'de Hac yolu üzerinde (Dımaşk'ın güneyinde) bir şehirdir (Yâkût, cilt: 2, s. 65)

şekilde sarsılmış, halk ürkmüş, tehlil, tesbih ve takdiste bulunmuştur". 4 Cemâziyelâhir/14 Temmuz Pazar günü sabah namazı sırasında şiddetli bir deprem daha olmuş, onu daha az şiddette bir artçıl deprem izlemiştir. Dımaşk'a, halkın Halep ve Humus'ta korktuğu, Kefertâb ve Efâmiye'de önceki depremde zarar gören bazı yerlerin yıkıldığı haber verilmiştir. Teyma çevresinde bazı yerlerin yıkıldığı da Dımaşk'ta söylenmiştir.⁴⁸

İbnü'l-Kalânîsî'nin anlattıklarından anlaşıldığı üzere bu depremler, bir önceki yılın depremlerinin ülkenin kuzeyinde yol açtığı tahribat henüz giderilmemişken vuku bulmuştur. Kuzeyde bir önceki yılın depremlerinde zarar gören kalelerin duvarlarının onarılması bitmemiştir. Bununla birlikte Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıcarşlan, savunması depremle zayıflayan⁴⁹ Antakya civarına inmiştir. Nûreddin Mahmud'la Antakya Prinkepsliği arasında anlaşma vardır. Nûreddin Mahmud, askerlerinin bir bölümünü Haçlılara karşı savaş için güneyde bırakırken diğer askerleri ile birlikte 25 Cemâziyelâhir/ 4 Ağustos 1157 Cumartesi günü Dımaşk'a varmış; kısa süreli bir istirahattan sonra 3 Recep 552/11 Ağustos 1157 Pazar günü "Haçlıların o taraflara yönelmesinden ve II. Kılıcarşlan'ın yaklaşmasından dolayı kuzeyle ilgili izlenimlerini yenilemek ve ülkenin savunmasını gözden geçirmek üzere" Halep'e yönelmiştir.⁵⁰

Nûreddin Mahmud'un kuzeye hareket etmesinden bir sonraki gün 4 Recep 552/12 Ağustos 1157 Pazartesi, Suriye'de büyük bir nüfus kaybıyla sonuçlanan bir deprem dizisi daha başlamıştır.

48 İbnü'l-Kalânîsî, s. 525.

49 Elisseeff, *Nur Ad-Din Un Grand Prince Musluman De Syrie Au Tepms Croisades (511-569 H. /1118-1174)*, İnstitut Français De Damas: Damas, 1967, s. 516.

50 İbnü'l-Kalânîsî, s. 525; Ebû Şame, cilt: 1-2, s. 314-315; Runciman, cilt: 2, s. 287. Papaz Grigor, II. Kılıcarşlan'ın burada Haçlılarla ve Ermenilerle sulh yaptığını ve dostluk kurduğunu, makamına döndükten sonra da devletin ileri gelenleri ile görüşüp onların onayını aldıktan sonra Kudüs, Antakya ve Ermeni Thoros'a elçilere göndererek şehirlerini ele geçirmiş olmasından dolayı Nûreddin Mahmud'a karşı duyduğu kinle Nûreddin Mahmud karşıtı bir ittifak oluşturmaya çalıştığını yazmıştır (s. 318-318). Ancak II. Kılıcarşlan'ın Nûreddin Mahmud'un ülkesinin art arda yaşadığı depremlerden yararlanarak ona yönelik bir faaliyet içinde bulunduğu dair bir kayıt yoktur.

Gündüz saat dokuzda,⁵¹ depremin Mercalli ölçeğine göre V-VI şiddetinde hissedildiği⁵² Dimaşk, “daha önce hiç görülmemiş bir şekilde” sarsılmış, halk korkuya kapılıp kapalı alanları terk etmiştir. Emevî Camisi’nde yerine konması mümkün olmayan parçalar düşmüş, ardından bir deprem daha olmuştur. O günün akşamında ve gece yarısında da birer deprem yaşanmıştır. Gecenin sonunda ise ilk depremden daha korkutucu bir deprem hissedilmiştir. Bu depremden sonra 8 Recep/16 Ağustos Cuma günü yeniden korkunç bir deprem olmuş, gece yarısında ikincisi, sabaha doğru üçüncüsü gerçekleşmiştir. Bu depremleri, cumartesi, pazar ve pazartesi günü yaşanan depremler izlemiş; sonraki günlerde de çok sayıda artçıl deprem yaşanmıştır. Depremin Mercalli ölçeğine göre VII-VIII şiddetinde hissedildiği⁵³ Hama harap olmuş, kalesi, konakları ve evleri yıkılmış; depremin Mercalli ölçeğine göre VIII ve IX şiddetinde hissedildiği⁵⁴ Şeyzer’in eski depremlerde yıkılan kısımları dışında mahalleleri ayakta kalırken ünlü kalesi çökmüş, emir Tâcüddevle b. Asâkir b. Münkız’la birlikte ailesinin büyük çoğunluğu, bir sünnet düğünü için halkla birlikte Münkızoğulları konağında toplanmışken kale yıkıntılarının altında can vermiştir. Humus halkı şehri terk ettiğinden kurtulmuş ama şehir harap olmuştur. Halep’in ise etrafı zarar görmüşse de halk, kaleleri ve büyük binaları terk edip Ruhbâ⁵⁵ çevresinde dağlık bölgeye çekildiğinden o çevrede nüfus

51 İbnü'l-Kalânîsî'nin verdiği bu saat, ezanî saat ölçeğine göredir. Ezanî saat, güneşin batışını hep 12.00 kabul eden, günümüzde “alaturka saat” da denen saat ölçüsüdür(Cinuçen Tanrıkorur “Alaturka”, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul, 1989). Bu saatin Abbasîler Devri’nden itibaren İslam âleminde kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir(Neşet Çağatay, “Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü Ve Takvim”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi: Ankara, 1978, cilt: 22, sayı: 1, s. 117). Nûreddin Mahmud devrinde Suriye’yi gezen Yahudi gezgin Rabbi of Tudela da Dimaşk’ta on iki eşit dilime bölünmüş bir saatin bulunduğunu ve şehirdeki herkesin ona bakarak günün hangi saatinde olduğunu bildiğini yazmıştır(Rabbi Benjamin of Tudela, *The Itinerary Of Rabbi Benjamin Of Tudela*, (çev. A. Asher), Londra ve Berlin, 1840, s. 85).

52 Mohamed Reda ve diğerleri, s. 371.

53 Mohamed Reda ve diğerleri, s. 371.

54 Mohamed Reda ve diğerleri, s. 371.

55 Ruhbâ, Suriye’de Havran civarında sularının çokluğu ile ünlü bir yerleşim

kayıbı daha az olmuştur. “Dımaşk’ta da halk, şehri boşaltıp bahçeliklere ve boş alanlara çekilmiş, bu şekilde birkaç gün dışarıda kalıp tesbih ve tehlilde bulunmuş, Allah’tan af dilemiştir”. Maarretünnu`mân⁵⁶ ve Şumeymis Kalesi de yıkılan yerler arasındadır.⁵⁷

Depremde ölenlerin sayısı hakkında net bir bilginiz yoktur.⁵⁸ Anonim Süryani’ye göre Şeyzer’de dört bin kişi ölmüş,⁵⁹ yine Süryani tarihçi Bar Hebraeus’a göre Halep’te beş yüz kişi enkaz altında kalmış, depremin Mercalli ölçeğine göre VIII ve IX şiddetinde hissedildiği⁶⁰ Kefertâb ve Efâmiye’de hiç kimse kurtulmamıştır.⁶¹ İbnü’l-Kesîr’e göre ise Suriye’de Müslüman ve Haçlılardan “sayısını Allah’tan başka kimsenin bilmeyeceği kadar çok kişi” ölmüştür.⁶²

alanıdır (Yâkût, cilt: 3, s.31-31).

56 Maarretünnu`mân, Halep’le Hama arasında Humus’a bağlı o dönemde gelişmiş bir şehirdir (Yâkût, cilt: 5, s. 156).

57 İbnü’l-Kalânîsî, s. 526-528; İbnü’l-Adîm, s. 338. İbn Kâdî Şühbe yıkılan yerler arasında Tel-Azâz’ı de vermektedir (vr. 113). Diğer eserlerde burası harap olan yerler arasında anılmamıştır. Deprem Anadolu’da hissedilmiş, Meyyâfarîkin (Silvan)’de biri ikindi namazından sonra, diğeri iki gün sonra sabah namazından önce iki deprem olmuş ancak bu deprem Suriye’ye göre daha az şiddette gerçekleşmiştir(İbnü’l-Ezrak Ahmed Bin Yusuf Bin Ali, *Meyyâfarîkin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Yayınları: Erzurum, 1992, s. 120).

58 İbn Kâdî Şühbe, Sıbt İbnü’l-Cevzî’ye dayanarak bu yıl depremde ölenlerin toplam sayısını bir milyon yüz bin kişi olarak vermiştir (vr. 113). Bu, abartılı bir sayıdır zira Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin muassırı (kendisinden sadece on yedi yaş küçük) Ebû Şâme, bu depremde Suriye’de ölenlerin sayısını kadın, erkek, köle, hür dahil “on binler” diye ifade etmiştir (Ebû Şâme, cilt: 2, s. 307).

59 Anonim Süryani Vakayinamesi, Aktaran: Süheyl Zekkâr, cilt: 5, s. 84.

60 Mohamed Reda ve diğherleri, s. 371.

61 Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, (Suryancadan İngilizceye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çeviren: Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 1950, s. 397; Zehebî’de *el-İber* adlı muhtasar tarihinde Halep’te enkaz altında kalanların sayısını beş yüz olarak vermiştir(*el-İber Fi Haber Min Ğeber*, (el yazmasına uygun olarak tahkik eden: Ebû Hacer Muhammed Said bin Besyûnî Zeğlûl), Daru’l-Kütüb’l-İlmiyye: Lübnan, 1985, cilt: 3, s. 16).

62 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, (Thk. Ahmet Câd), Dârü’l-Hadis: Kahire,

Bölgeyi gezen Yahudi gezgin Rabbi of Tudela'nın can kaybı sayısını elli bin, sağ kalanların sayısını sadece yetmiş kişi olarak verdiği⁶³ Hama'da büyük bir nüfus kaybının olduğu muhakkaktır. Receb/Ağustos ayı depreminden hemen önce bir işi için mektebinden dışarı çıkan bir öğretmenin anlattıkları bu kanaati doğrulamaktadır. Öğretmenin bütün öğrencileri okulun yıkıntıları altında kalmış ancak şehirden hiç kimse gelip çocuğunun akıbetini sormamıştır.⁶⁴ Bu durumda Hama halkının büyük bir kesimi yaşamını yitirmiş olmalıdır.

Müslümanların kaleleri ile birlikte Haçlı kaleleri de zarar görmüş, Hısnülekrâd⁶⁵, Arkad tamamen yıkılmış⁶⁶; sahil şehirlerinden Trablus, Lazkiye, Antakya zarar görmüş⁶⁷, Sayda⁶⁸, Beyrut, Akkâ⁶⁹, Sûr⁷⁰ ve diğer Haçlı yerleşimleri depremden etkilenmiştir.⁷¹ Anonim Süryanî'ye göre sahil şehirlerinde iki bin kişi ölmüştür.⁷² Bununla birlikte Kudüs Haçlıları depremden büyük bir zarar görmemişlerdir.

2006, cilt: 12, s. 221.

63 Rabbi of Tudela, s. 88.

64 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 9, s. 413; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer (Târîhu Ebi'l-Fidâ)*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye: Beyrut, 1997, cilt: 2, s. 103.

65 Humus'un batısındaki dağlarda yer alan, muhkem bir kaledir (Yâkût, cilt: 2, s. 263).

66 Gregory Abû'l-Farac, cilt: 2, s. 397.

67 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 9, s. 413.

68 Sayda, Sur şehrinin doğusunda bu şehre altı fersah mesafede bir sahil yerleşimidir (Yâkût, cilt: 3, s. 437). Günümüzde Beyrut'un güneyinde bir Lübnan şehridir.

69 Akkâ, Ürdün sahası içinde bir Akdeniz sahil şehridir (Yâkût, cilt: 4, s. 143). Günümüzde Acre adıyla İsrail sınırları içinde yer almaktadır.

70 Sûr, üç tarafı Akdeniz'le çevrili, dönemin ünlü bir sahil şehridir (Yâkût, cilt: 3, s. 433). Günümüzde Lübnan'ın güney şehirlerindedir.

71 Sibt İbnü'l-Cevzî'nin andığı (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fi târihi'l-ayân*, Dairetü'l-Maarif el-Osmanî: Haydarabat, 1951, cüz: 8, kısım: 1, s. 229) Sûr ve Akkâ'daki zararın büyüklüğüne kuşkuyla yaklaşmak gerekir. Zira Kudüs Haçlı Krallığına bağlı bu şehirler ağır bir zarara uğrasaydı Kudüs Haçlılarının depremlerle daha çok ilgili olmaları beklenirdi.

72 Anonim Süryani, Akt. Süheyl Zekkâr, cilt: 5, s. 84.

Recep/Ağustos ayındaki depremin haberi Bağdat'a Ramazan/Ekim-Kasım ayında ulaşmıştır, Bağdat'ın aldığı habere göre bu depremde Suriye'de sekizi Müslümanların, beşi Haçlıların olmak üzere on üç şehir zarar görmüştür. Müslümanların zarar gören şehirleri Halep, Hama, Şeyzer, Efâmiye, Kefertâb, Humus, Tel-Harran ve Ma'raa'dır⁷³. Hıristiyanların zarar gören şehirleri ise Hısnülekrâd, Arka, Lazkiye, Trablus ve Antakya'dır. Halep'te yüz kişi ölmüş, Hama'da çok az kişi kurtulmuş, Şeyzer'den bir kadın ve hizmetçisi dışında herkes yaşamını yitirmiş, Kefertâb'dan, hiç kimse kurtulmamış, "Efâmiye helak olmuş", kalesi de yıkılmıştır, Humus'ta büyük bir topluluk ölmüş, Ma'raa hakının bir kısmı yaşamını yitirmiş, Tel-Harran ikiye bölünmüş, oluşan yarıktaki yerin altında evler görülmüştür. Haçlı şehirlerinden Hısnülekrâd ve Arka tamamen yıkılmış, ortasında büyük bir heykelin görüldüğü derin bir yarığın açıldığı Lazkiye'den çok az kişi kurtulmuş, Trablus'un çoğu yıkılmış, Antakya'nın ise bir kısmı kurtulmuştur.⁷⁴

Flandre Kontu Thierrey'in Filistin'e gelmesinin yanında depremin yol açtığı yıkımdan da cesaret bulan⁷⁵ Haçlılar, depremi Müslüman Suriye'ye dönük bir istila hareketi için fırsata dönüştürmek istemişler;⁷⁶ farklı Haçlı grupları bir araya gelip kaleleri yıkılan, şehir merkezleri harap olan Suriye'ye saldırma kararı almışlardır. Nûreddin Mahmud, ülkenin sınırlarında önlemlerini almış,⁷⁷ şehirlerin halkları ve Türkmenler de Antakya tarafından onlara karşı hazırlığa başlamış, önlemlerini alarak Haçlı atlılarının Müslümanların şehir ve kalelerine zarar vermesinin önüne geçmişlerdir.⁷⁸

73 Ma'raa ya da Ma'rратünü'mân, Humus'a bağlı, o dönemde önemli bir şehirdir (Yâkût, cilt: 5, s. 156).

74 İbnü'l-Cevzî, cilt: 18, s. 119.

75 Stevenson, s. 178.

76 Nikita Elissefeff, cilt: 2, s. 515.

77 İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn (Kitâbu'l-Iber ve Dîvânü'l-Mubtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men 'Asarahum min zevciyyî's-Sultânî'l-Ekber)*, (Haşîye ve açıklamalar: Halil Şuhade, Müracaat: Süheyl Zekkâr), Dârü'l-fikr: Beyrut, 2000, cilt: 5, s. 285.

78 İbnü'l-Kalânîsî, s. 525, Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 315

Ramazan ayından birkaç gün geçtiğinde (Ekim 1157) Nûreddin Mahmud'da hastalık belirtileri ortaya çıkmıştır. Hastalığı şiddetlenen Nûreddin Mahmud, kardeşi Nusretüddin Emir-i Emirân ve Şîrkûh'u devletin diğer ileri gelenleri ile birlikte çağırıp onlarla ülkenin geleceği konusunda istişarede bulunmuştur. Bu istişarede Emîr-i Emirân'ın, Nûreddin'in veliahdı, Şîrkûh'un ise onun Dımaşk'taki naibi olması kararlaştırılmıştır. Şîrkûh, Haçlı tehlikesinden dolayı hemen Dımaşk'a geçmiştir. Nûreddin Mahmud da Halep Kalesi'ne çekilmiştir.⁷⁹

Nûreddin Mahmud'un depremlerden sonra zuhur eden hastalığı yeni bir Haçlı birliği için ortam oluşturmuştur. Şehirleri depremden etkilenmeyen Kudüs Kralı III. Baudouin, Filistin'de bulunan Flandre Kontu Thierrey ile buluşmuştur. İki Haçlı lideri, Antakya Prinkepsi Renaud de Chatillon ve Ermeni Thoros'u da yanlarına alarak Nûreddin Mahmud'a karşı güçlü bir ittifak oluşturmuştur. Söz konusu Hıristiyan liderlerin, "*Kuzeye (Nûreddin Mahmud'un ülkesine) saldırımları beklenirdi*"⁸⁰ ama gelişmeler o yönde olmamıştır. Haçlı liderleri ve onlarla birlikte hareket eden yerli Hıristiyanlar, Münkizogulları'nın depremde imha olmasından sonra boş kalıp bir grup İsmailî'nin yerleştiği Şeyzer Kalesi'ni hedeflemişlerdir. 552/1157 yılı sonlarına doğru Şeyzer Kalesi önüne varan Hıristiyan ordusu, "*savaş ehli olmayan*" çevre halkını kısa sürede mağlup etmiştir.⁸¹ Hıristiyan ordusu, Şeyzer halkından çok kişiyi öldürüp çok kişiyi de esir almıştır.⁸²

Şeyzer'in kime ait olacağı konusunda ihtilafa düşüp birlikleri bozulan, bunun yanında İsmailîlerin ve çevredeki diğer halkların hücumları karşısında tutunamayan⁸³ Haçlılar, Antakya tarafına doğ-

79 İbnü'l-Kalânîsî, s. 533-534; Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 315.

80 *A History of the Crusades (The First Hundred Years)*, s. 541.

81 William of Tyre, cilt: 2, s. 265-267; Runciman, cilt: 2, s. 292.

82 İbnü'l-Kalânîsî, s. 534; Anonim Süryânî, Haçlıların Şeyzer etrafından beş bin kadın ve erkeği esir aldıklarını yazmıştır (Süheyl Zekkâr, cilt: 5, s. 84).

83 İbnü'l-Kalânîsî s. 534; William of Tyre, İsmailîlerin Şeyzer'de Haçlılara saldırdığına değinmemiş, Haçlıların ihtilaf yüzünden çekildiğini iddia etmiştir (William of Tyre, cilt: 2, s. 269-270). Runciman da bu kaydı olduğu gibi almış;

ru çekilmişlerdir. Ancak depremlerin ve Nûreddin Mahmud'un hastalığının yol açtığı fırsatı kaçırmak istemeyen Kral Baudouin ve müttetikleri yeniden anlaşmış, uygun buldukları her kaleye saldırma kararı almışlardır.⁸⁴ Bu karar doğrutusunda Efâmiye Kalesi'nin harabelerini işgal ettikten sonra Harim çevresine ulaşmışlardır. Baudouin ve Kont Thierry, Harim'in Müslümanlardan alınması konusunda anlaşmıştır. Harim Kalesi⁸⁵, 553 yılının başında/Şubat 1158'in ilk günlerinde Haçlılar tarafından mancınıklarla atılan taşlarla dövülmüştür. Kale halkı, saldırılara direnmişse de kaleyi "kılıç zoruyla" teslim etmek zorunda kalmıştır. Haçlılar, Antakya sahasında gördükleri Harim'i, Kont Thierry'nin Renaud St. Valery adlı bir şövalyesine, onun Antakya Prinkepsi Renaud'un vasalı olması koşuluyla teslim etmişlerdir.⁸⁶ Kudüs Kralı Baudouin'in depremlerden zarar gören Halep çevresindeki bu hareketliliği ancak Kudüs'te annesi Melisende ve Flandre Kontu Thierrey'nin karısı olan teyzesi Sbylla'nın yol açtığı patrik seçimi krize dönüşünce son bulmuştur. Kral, bu krize dâhil olmak için Halep çevresini terk edip Trablus Kontu'nun koruması altında Kudüs'e dönmüştür.⁸⁷

Nûreddin Mahmud, depremden yaklaşık dokuz ay sonra Şeyzer'e yönelmiştir. Şeyzer'in eski hâkimleri Münkizogulları ailesinden

Baudouin'in, ihtilaf karşısında burayı kaderine terk etmeyi en uygun yol olarak gördüğüne dair oldukça garip bir açıklama getirmiştir(Runciman cilt: 2, s. 292).

84 William of Tyre, cilt: 2, s. 269-270.

85 Olayı ayrıntılı olarak anlatan William of Tyre, kalenin ismini vermemiştir (William of Tyre, cilt: 2, s. 270-271). Stevenson, Harim'in bundan önce Haçlıların elinde olduğu gerekçesiyle bu kalenin Harim olduğundan kuşkuludur (Stevenson, s. 179). Runciman da buranın Harim olduğunun Robert de Torigny dışında hiçbir kaynakta geçmediğini not etmiştir (Runciman, cilt: 2, 292). Oysa İbnü'l-Kalânîsî yerin adını açık bir şekilde Hârim olarak vermektedir (İbnü'l-Kalânîsî, s. 536). Anonim Süryani ise Harim'in daha önce boşaltıldığı için Haçlıların burada kimseye zarar vermediklerini yazmıştır(Süheyl Zekkâr, cilt: 5, s. 84).

86 William of Tyre, cilt: 2,s. 268. William of Tyre, İsmailîlerin Şeyzer'de Haçlılara saldırdığına değinmemiş, Haçlıların ihtilaf yüzünden çekildiğini iddia etmiştir. Runciman da bu kayda olduğu gibi almıştır(Runciman, cilt: 2, s. 292).

87 William of Tyre, cilt: 2, s. 271.

Tâcüddevle b. Münkız'ın hanımı, Şemsü'l-Mülük Börî'nin kız kardeşi Hatun ve deprem sırasında kalede bulunmayan Üsâme b. Münkız dışında kimse sağ kalmamıştır. Kale, 3 Cemaziyülevvel 553/2 Haziran 1158 Salı günü Nûreddin Mahmud'a teslim edilmiştir; ele geçirdiği kaleleri muhkemleştirmeden terk etmeyen Nûreddin Mahmud, Şeyzer'in muhtemel saldırılara dayanması için surlarını onarmıştır.⁸⁸

Şeyzer, Nûreddin Mahmud'un 552/1157 yılı depremlerinden yararlanarak elde ettiği en önemli kazanımdır. Sorunları fırsata dönüştürme konusunda büyük bir maharet sahibi olan Nûreddin Mahmud, depremlere ve hastalığına rağmen kuzeyde kaybetmemiş, aksine stratejik öneme sahip bu kaleyi elde etmiştir.

Yerli Hıristiyanlar ve Haçlılar, Antakya Prinkepsliği ve Ermeni Thoros'un faaliyetlerinden dolayı Çukurova'ya gelen Bizans Kralı Manuel'den Nûreddin Mahmud'un depremde zarar gören ülkesine saldırmasını ve Halep Kalesi'ndeki Hıristiyan esirleri kurtarmasını istemişlerdir.⁸⁹ Kalede aralarında Templier Tarikatı'nın lideri gibi önemli şahısların bulunduğu çok sayıda Hıristiyan esir vardı. Eski Urfa Kontu Joscelin de deprem sırasında kaledeki esirler arasındaydı, Manuel'in Antakya tarafına gelişinden kısa bir süre önce kalede ölmüştü.⁹⁰ Süryanî Mihael'in 565/1170 depremini anlatırken "*Kale duvarları yıkılınca Hıristiyan esirlere reva görülen zulmü gözlerimizle gördük*" dediği hâl,⁹¹ muhtemelen 552/1157 depremi için de söz konusudur. Bu çerçevede Manuel'in Haçlılar ve yerli Hıristiyanlar tarafından Halep'e yönlendirilmesinde depremlerin ne kadar etkili olduğu belirgin bir husus değildir. Yine de Nûreddin Mahmud'un ülkesinde bazı kalelerin duvarlarının

88 İbnü'l- Adîm, s. 339, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 9, s. 415; Ebü'l-Fidâ, cilt: 2, s. 103. İbnü'l- Adîm, Nûreddin Mahmud'un, Hatun'dan Münkızoğulları'nın parasını istediğini fakat Hatun'un "*Benim haberim yok, para varsa yıkıntılarım altındadır*" dediğini de kaydetmiştir (İbnü'l-Adîm s. 339).

89 Urfalı Mateos, s. 323-324.

90 Stevenson, s. 181

91 Süryanî Mihael, Akt. Süheyl Zekkâr, cilt: 5, s. 227.

tahrip olması ve Hıristiyan esirlerin durumunun açığa çıkmış olması, bu yönlendirmede etkili olmuş olmalıdır.

Nûreddin Mahmud, 5 Rebülevvel 554/27 Mart 1159 Perşembe günü Dımaşk'tan ayrılmış, Halep'e gitme niyetiyle Humus'a doğru yola çıkmıştır. Emir ve komutanlarının ordularını Halep'e yönlendirmiş; Musul ve Cizre askerlerini de yardıma çağırarak Bizans ve Haçlılara karşı savaş vaziyeti almıştır.⁹² Nûreddin Mahmud, söz konusu önlemleri aldıktan sonra diplomatik çözümü yeniden denemiş; elçilerin defalarca gidip gelmesiyle iki taraf arasında anlaşmaya varılmıştır. Nûreddin Mahmud, Manuel'in bütün talepleriyle birlikte⁹³ Haçlıların ve Ermenilerin Manuel'i onun ülkesine saldırtmak için başvurdukları en tahrik edici argümanı, deprem sırasında duvarları yıkılınca durumları çevredeki Hıristiyanlar tarafından da görülen Halep Kalesi'ndeki Haçlı esirlerini⁹⁴ salıvermeyi kabul edip bu esirlerin önde gelenlerini ona göndermiştir. Bununla birlikte Nûreddin Mahmud, Manuel'in hâlâ bölgede olmasından dolayı teyakkuzda kalmaya devam etmiştir, kardeşi ve yeni veliahdı Kutbettin'in Musul ordusunu, diğer şehirlerin orduları ile birlikte Haçlılara ve Bizans'a karşı savaş için yanına çağırması, 17 Cemaziyülevvel 554/6 Haziran 1159 Cuma günü, onlar için büyük bir şölen düzenleyerek güç gösterisinde bulunmuş veya

92 İbnü'l-Ezrak, Bizanslıların Suriye'de Lazin'e (kayıtlarda ismi geçmeyen bir yer) saldırdıklarını, Kutbeddin Mevdûd ve Zeyneddin Ali Küçük'ün de Cizre Emiri İmâdeddin Ebû Bekr ed-Dübeysi ile birlikte Nusaybin'e kadar geldiklerini, İmâdeddin'in burada öldüğünü ve zehirlendiği yönünde söylenilerin bulunduğunu, ölümünden sonra da Cizre'nin onun mirasçılarından alınıp Musul'a bağlandığını kaydetmiştir (İbnü'l-Ezrak, s. 121, 122).

93 İbnü'l-Kalânis'nin burada ifade ettiği bütün talepler arasında Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıcarşan'a karşı ittifak da söz konusu olabilir. Claude Cahen de Manuel'in Nûreddin Mahmud'a Kılıcarşan'a karşı bir ittifak önerdiğini ve Nûreddin Mahmud'un bunun memnuniyetle kabul ettiğini yazmıştır (Bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2000 s. 35) Ancak İslam kaynaklarında bu konuda açık bir bilgi yoktur.

94 William of Tyre, cilt: 2, s. 280; Urfalı Mateos, s. 324. İbn Kâdi Şühbe, Nûreddin'in defalarca gidip gelen elçiler üzerinden buna zorlandığını ve Manuel'in anlaşma için bunu koşul olarak öne sürdüğünü kaynak belirtmeden ifade etmiştir (İbn Kâdi Şühbe, vr. 117).

tehlikenin atlatılmasını onlarla birlikte kutlamıştır. Suriye ile ilgili önemli bir kazanım elde etmeyen üstelik Nûreddin Mahmud'un ülkesindeki ve ülkesinin çevresindeki yerli Hıristiyanların da güvenini bir kez daha kaybeden Manuel bu sıralarda, Cemaziyülevvel ayının on biri ile yirmisi (31 Mayıs-9 Haziran) arasındaki bir tarihte, ordusuyla birlikte İstanbul'a doğru yola çıkmıştır.⁹⁵

Nûreddin Mahmud, 552/1157 depremlerinin yol açtığı sorunlarla sadece cephede mücadele etmemiş, surların onarılmasıyla ilgilenmiş, bütün şehirlerin surlarını yenilemiştir.⁹⁶

552/1157 yılında Nûreddin Mahmud'un kişisel yaşamında da önemli bir değişim görülmeye başlanmıştır. Bu yıldan sonra dindarlık, Nûreddin Mahmud'un kişisel yaşamında daha çok izlenir olmuştur. Runciman, ondaki bu değişimi 552/1157'de ağır bir hastalık geçirmesiyle ilişkilendirmiştir.⁹⁷ Kanaatimce dindarlığı hep dışsal bir sebeple açıklamak mahsurludur ama vakanın bu yanı göz ardı edildiğinde sebepleri hep ilahi takdirle açıklanan, Dımaşk'ta halkın günlerce şehir dışında bekleyerek vaktini ibadetle geçirip Allah'tan af dilemesine yol açan depremlerin,⁹⁸ Nûreddin Mahmud'un maneviyata yönelmesinde bir etken olabileceği düşünülmelidir.

95 İbnü'l-Kalânîsî, s. 542-547, Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 338-342. İbnü'l-Esîr, bu olayı baştan sona atlamış, sonraki İslam tarihçileri de bu konu üzerinde durmamışlardır. Öyle ki Sibt İbnü'l-Cevzî, olayın tamamıyla ilgili sadece Bizans kralının Suriye'ye geldiğini ve Nûreddin Mahmud'un ona karşı asker topladığını kaydetmekle yetinmiş, ayrıntılara girmedeği gibi Müslümanların onlardan ganimetler alarak geri döndükleri gibi yanılıcı bir bilgiye de yer vermiştir(Sibt İbnü'l-Cevzî, cüz: 8, kısım: 1, s. 232).

96 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 9, s. 413.

97 Runciman, cilt: 2, s. 310.

98 İbnü'l-Kalânîsî, s. 526-528. İbnü'l-Kalânîsî, depremlerin daha büyük bir felakete yol açmamasını Allah'ın lütuf ve rahmetine bağlar, bu konuda söylenmiş, şairini belirtmediği bir şiiri de aktarır. Şiirde özetle, *biz göklerin Rabbinin takdir etmesiyle depremde sarsıldık, Allah kendi mülkünde yücedir, cahil ve sefillerin söylediklerinden uzaktır*, ifadelerine yer verilmiştir(İbnü'l-Kalânîsî s. 527). Aynı konuda Üsâme b. Münkız da bir şiirinde, *"Acımın boğaza takılan lokma gibi boğaza takıldığı bir anda ey ölüm sekeratından habersiz gafiller, bu gaflet ve meşguliyet ne zamana kadar devam edecek, yürüyen şaşırды, yol saptı, bu deprem yeri gafiller uyanımlar diye sarstı"* demiştir(Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 307-308).

Tarih boyunca depremlerin etkili olduğu Halep'te ahşap işçiliği oldukça gelişmişti, ⁹⁹ Nûreddin Mahmud, depremden sonra bu işçiliği Dımaşk'a taşımış, halk, depremin etkili olduğu alanlarda konaklardan ahşap yapılara taşındığı gibi¹⁰⁰ kendisi de Dımaşk Kalesi'ndeki konutunun yanına ahşap bir ev inşa etmiş, gecelerini orada ibadetle geçirmeye başlamıştır.¹⁰¹

552/1157 depremi, Nûreddin Mahmud'un malî faaliyetlerini de etkilemiştir. Nûreddin Mahmud, Şeyzer'de iken, ülke ekonomisine yıllık katkısı 150 bin dinar olan meks vergisini¹⁰² kaldırmıştır. 552/1157 depreminin ardından gelen bu malî düzenleme doğrundan Nûreddin Mahmud'un dindarlığı ile açıklanmıştır.¹⁰³ Ancak Nûreddin Mahmud büyük bir ihtimalle, meks¹⁰⁴ vergisini kaldırırken dinen haram sayılmadığı hâlde onun Dımaşk'ı zapt ettiği yıl, Dımaşk halkını kendisine bağlamak için kaldırdığını düşündüğümüz kimi pazar vergilerini¹⁰⁵ deprem sürecinde geri getirdi-

99 Halep'teki ahşap işçiliği Nûreddin Mahmud'un ölümünden on yıl sonra yöreyi gezen İbn Cübeyr'de hayranlık uyandırmıştır (İbn Cübeyr, s. 226-227).

100 Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 307. Ebû Şâme, Üsâme b. Münkız'ın depremi tarif eden ve ardından halkın ahşap yapılara taşınmasını anlatan bir şiire de yer vermiştir. Üsâme bin Munkız, bu dizelerinde "Ey merhamet edicilerin en merhametlisi bu helak ve uyarı olan deprem karşısında kullarına merhamet et! Onların yerleri çalkantılı bir denizin üstünde bir gemide imişler gibi dalgalandı. Yarısı öldü, yarısı da ölenlerin akibetine doğru koşuyor. Evlerini çatısı odundan olan mezarları andıran ahşaptan kulübelerle değiştirdiler. Onlar, limanı olmayan bir denizde yol alan gemide gibiler, ondan ne kurtuluş vardır ne de kaçış" demiştir (Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 308).

101 el-Feth b. Alî el-Bündârî, *Sene'l-Berki's-Şâmî*, (Thk.: Dr. Fethiye en-Nebravî), Mektebetü'l-Hanci: Kahire, 1979, s. 32.

102 İbnü'l-Adîm, s. 339.

103 Ramazan Şeşen, *Salahâddin Eyyûbî ve Devri*, (Takdim eden: Ekmeleddin İhsanoğlu), İSAR: İstanbul, 2000, s. 319.

104 Meks geniş anlamıyla "hesap veya kesenek, kesinti, vergi / resim" anlamına gelir; dar anlamıyla bir ülkedeki yerel yönetimlerin kendi bölgelerine giren ticaret mallarından rıhtımlar, sınır gümrükleri, şehir kapıları, köprübaşları, derbentler, kapanlar veya pazarlarda aldıkları duhûliye vergisini ifade eder (Cengiz Kallek, "Meks", DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara, cilt: 28, s. 583).

105 İbn Asâkir, cilt: 57, s. 120.

ği, depremden dolayı meşru vergileri mutat sınırı aşarak arttırdığı anlaşılmaktadır. Dımaşk halkının bir kesimi, Recep 552/Ağustos 1157 depreminden bir yıl sonra Recep 553/Ağustos 1158'de bu mali düzenlemelere karşı gösteri yapmış, vergileri protesto etmiş, Nûreddin Mahmud, göstericilerin taleplerine olumlu karşılık vererek 12 Ramazan 553 /7 Ekim 1158'de vergilerin bütün ülkede mutat sınıra çekilmesini emretmiştir.¹⁰⁶

565/1170 Depremi

Nûreddin Mahmud, 24 Cemaziyülahir 565/15 Mart 1170'te Dımaşk'tan Mısır'a hareket eden Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb ve beraberindekileri¹⁰⁷ Haçlı saldırılarından korumak için gittiği Kudüs Haçlı Krallığının sınırından dönüp Hevrân¹⁰⁸ yakınlarındaki Aştera çevresinde konaklama hâlinde iken 12 Şevval 565/29 Haziran 1170 Pazartesi günü sabaha doğru¹⁰⁹ büyük bir deprem vuku bulmuştur. Nûreddin Mahmud, Mercalli ölçeğine göre Suriye'de VII-VIII şiddetinde hissedilen¹¹⁰ bu deprem üzerine 13 Şevval/30 Haziran Salı günü Haçlı sınırına yakın bu bölgeden tedbir amacıyla bazı birlikleri arkasında bırakıp ayrılmıştır.¹¹¹ Haçlılar, Nûreddin Mahmud'un büyük bir orduyla burada olduğunu düşünüyorlardı. Kudüs Haçlı Kralı Amaury, ondan gelecek bir saldırı olasılığı karşısında bazı baronları keşif amacıyla etrafa göndermiştir.¹¹² Depremde Kudüs

106 İbnü'l-Kalânîsî, s. 538-539; Ebû Şâme, cilt: 1-2, s. 337-338.

107 İbnü'l-Ezrak, s. 157.

108 Hevrân, Dımaşk'ın güneyindeki yerleşim alanlarından (Yâkût, cilt: 2, s. 317).

109 Süryani Mihael, Akt. Süheyl Zekkâr, cilt: 5, s. 226, İbnü'l-Adîm, s. 352.

110 Mohamed Reda ve diğerleri, s. 410.

111 Bündârî, s. 47; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, cilt: 10, s. 23; Ebû Şâme, cilt: 2, s. 98-99; İbnü'l-Adîm, s. 352. İbn Şeddâd'a göre ayrılış nedeni olarak Mecdeddîn İbnü'd-Daye'nin ölümünü ansa da (İbn Şeddâd s. 83), kuşatma sırasında Nûreddin Mahmud'un yanında bulunan Kâtip İmad ayrılma nedeni olarak depremi ifade etmiştir. Mecdeddîn İbnü'd-Daye, Ramazan ayında vefat etmiştir oysa deprem 12 Şevval Pazartesi vuku bulmuş, Nûreddin de 13 Şevval Salı günü Aştara'dan ayrılmıştır (Bündârî, s. 47).

112 William of Tyre, cilt: 2, s. 383-384.

Haçlı Krallığının merkezinde ölen olmamışsa da Sûr gibi şehirlerde maddi zarar ağır olmuştur, Trablus Haçlı Kontluğu ve Antakya Prinkepsliği'nde ise şehir ve kaleler yıkılmış, "her yer ceset dolmuştur".¹¹³ Antakya'nın surları deniz tarafından yıkılmış, şehirdeki Bizans Kilisesi ve büyük Mar Batris Kilisesi çökmüş, şehirde yaklaşık beş bin kişi ölmüştür. Cebele¹¹⁴ tamamen, Trablus'un önemli bir kısmı harap olmuştur.¹¹⁵ Hısnülekrâd, Safeysa, Ureyma, Arka neredeyse yerle bir olmuş, özellikle Hısnü'l-Ekrad'da surlardan eser kalmamıştır.¹¹⁶ Haçlılar Nûreddin Mahmud'un kendilerine saldırmamasından korksalar da¹¹⁷ bu yaygın yıkımdan dolayı herkes kendi acısıyla uğraştığından, hiçbir taraf diğerine saldırmamıştır.¹¹⁸

Suriye'de binalar gibi surların da çoğu yıkılmıştı.¹¹⁹ Nûreddin Mahmud, Haçlılarla mücadelesine ara vererek hiç beklemeden deprem bölgesine geçmiş, 14 Şevval/1 Temmuz Çarşamba günü vardığı Ba`lebek'i harap hâlde bulmuştur. Ba`lebek'te iken diğer şehirlerin haberlerini almış; Hama, Humus, Halep, Barîn'in de harap olduğunu öğrenmiştir. Ba`lebek'in onarılması için gerekli görevlendirmeleri bizzat kendisi yapıp Humus'a geçmiştir. Humus'ta onarım faaliyetlerini düzene koymuş, Hama ve ardından Barîn'e¹²⁰ geçmiştir. Barîn'de diğer şehirlere göre daha çok tahribat olmuştur. Depremden kurtulanlar şehrin dışına çıkmış, başka depremlerin olabileceği korkusuyla yerlerine dönmek istememişlerdir. Şehrin hâkimi Zeyneddin Ömer b. Laçin, Mısır'a Selâhaddîn'in yanına gitmişti. Nûreddin Mahmud, buranın Haç-

113 William of Tyre, cilt: 2, s. 370-371.

114 Cebele, Lazkiye yakınlarında o günlerde Halep sahası içinde kabul edilen önemli bir kaledir(Yâkût, cilt: 2, s. 105).

115 Süryani Mihael, Akt. Süheyl Zekkâr, cilt: 5, s. 228.

116 Ebû Şâme, cilt: 2, s. 101.

117 Ebü'l-Fidâ, cilt: 2, s. 125.

118 William of Tyre, cilt: 2, s. 370-371.

119 İbn Kesîr, cilt: 12, s. 243.

120 Barîn ya da Bârîn, Halep ve Hama arasında o dönemde mamur bir şehirdir(Yâkût, cilt: 2, s. 320-321).

lıların saldırısına uğramasından endişe ettiğinden bu kalede emir Ayneddevle b. Kohat'ın komutasında beş yüz asker bırakmıştır. Buradan, depremde gördüğü zarar yüzünden Haçlı istilasına uğramasından endişe duyduğu¹²¹ Halep'e yönelmiş, yol boyunca her yerleşim alanında durup imar işlerini planlayarak düzene koymuş, yıkılan yerlerin çoğunu bizzat kendisi onarmıştır.¹²²

Deprem, Dımaşk sınırlı bir zarara yol açmıştır. Deprem sırasında Dımaşk'ta bulunan İbnü'l-Ezrak'ın tanıklığına göre doğu ve batı taraflarındaki surların burçlarıyla kuzeydeki bazı kuleler dışında hiçbir yer yıkılmamıştır. Şehirde sadece minare şerefesinin üzerine düştüğü bir adam hayatını yetirmiştir. Deprem gece ve gündüz birkaç kez gerçekleşmiş, halk korkuya kapılmış ve evlerini terk ederek bostanlara çekilmiştir.¹²³ Dımaşk'ta ölenlerin sayısını yine bir (1) olarak veren ama deprem gerçeğini diğer müverrihlere göre abartılı aktaran Sıbt İbnü'l-Cevzi'ye göre ise Dımaşk, *"rüzgarın karşısındaki ekin gibi sallanmış"*, Emevî Camisi'nin minarelerinin şerefleri düşmüş, minberlerin kubbecikleri çökmüştür. Urfa, Harran, Mardin, Nusaybin, Rakka, Sincar, Musul, Bağdat, Basra, Vasıt ve bütün Irak'ta hissedilen deprem en çok Halep'te yıkıma yol açmıştır.¹²⁴ Halep'in surları yıkılmış, şehir, *"diğer yerlerle kıyaslanmayacak kadar ve o güne kadar hiç görülmemiş ve duyulmamış bir şekilde"* harabe yığınına dönmüş, kalede esir bulunan binlerce Haçlı esirinin durumu Hıristiyan azınlığa görünmüştür.¹²⁵ Halep'te binlerce kişi hayatını kaybetmiştir.¹²⁶ Nûreddin Mahmud'un süt kar-

121 Sıbt İbnü'l-Cevzî, cüz: 8, kısım: 1, s. 280.

122 Bündârî, s. 48, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 10, s. 24, İbn Kesîr, cilt: 12, s. 243; İbn Haldûn, cilt: 5, s. 293.

123 İbnü'l-Ezrak, s. 158.

124 Sıbt İbnü'l-Cevzî, cüz: 8, kısım: 1, s. 280; İbn Kâdî Şühbe, depremin Mısır ve Anadolu'da da hissedildiğini yazmıştır (İbn Kâdî Şühbe, vr. 147). İbnü'l-Ezrak da depremin Diyarbakır'dan Azerbaycan'a uzanan bölgede de hissedildiğini kaydetmiştir (İbnü'l-Ezrak s. 158).

125 Süryani Mihael, Akt. Süheyl Zekkâr, cilt: 5, s. 227-228.

126 Konuyla ilgili bildikleri Bağdat'a ulaşan haberlerle sınırlı olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Halep'te ölenlerin sayısını 80 bin olarak vermiştir (Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, (Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mus-

deşi ve Halep naibi Mecdeddîn İbnü'd-Dâye depremden önce Ramazan ayında hayatını kaybetmiştir. Nûreddin Mahmud, onun yokluğunda, Halep'teki onarım işlerini yine bizzat kendisi yönetmiştir. Halep'te depremin yıktıklarını onarmakla kalmayıp daha önce yanmış olan veya İsmailî Şiilerce yakılan Halep Camisi'ni, etrafındaki çarşının da bir kısmını ekleyerek onarmıştır.¹²⁷

Kâtip İmâd, Hısnülekrâd'ın surlarının yerle bir olduğunu belirtmiş, bu kaleye yönelik bir saldırının yapılmamasına adeta hayıflanmış; bunu William of Tyre ve İbnü'l-Esîr gibi herkesin kendi ülkesindeki yıkımla meşgul olmasına bağlamıştır.¹²⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzi'ye de göre Nûreddin Mahmud, surları hiç yokmuş gibi harap olan Hısnülekrâd'ı ele geçirebilirdi. Ancak Halep'te süt kardeşi ve naibi Mecdeddîn İbnü'd-Dâye'nin, Musul'da kardeşi Kutbeddin Mevdûd'un, Dımaşk'ta ise Ba`lebek ve Tedmûr¹²⁹ naibi, katında en çok değer görenlerden İmâdî'nin ölmesinin yol açtığı meşguliyeti, Nûreddin Mahmud'un büyük bir maliyete yol

tafa Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye: Beyrut, 1992, cilt:18, s.188); torunu Sıbt İbnü'l-Cevzi de bu sayıyı olduğu gibi aktarmıştır(Sıbt İbnü'l-Cevzi cüz: 8, kısım: 1, s. 280). Zehebî'nin de "öyle ki o tarihçilerden bazıları seksen bin kişi yıkıntıların altında kaldı, demişlerdir" ifadesiyle aktardığı (el-İber, cilt: 3, s. 45) bu sayı oldukça abartılıdır ancak depremin nasıl bir yıkıma yol açtığını anlatması bakımından da önemlidir. Dönemin tanıklarından Kadı el-Ecel İmâdeddin İsfahânî'ye göre Halep'te ölenlerin sayısı 11 bindir(Kadı İmâdüddin el-İsfahânî, *el-Büstân el-câmi li cemi tevarih-i ehl-i zaman*, (Thk. Muhammed Ali Ta`anî), Müessesetü Hamâde: Suudi Arabistan, Ürdün, 2003, s. 402.). İbnü'l-Adîm, daha da az bir sayı vermiştir; ona göre Halep'te hayatını kaybedenlerin sayısı beş bindir(İbnü'l-Adîm s. 352).

127 Caminin onarılma işlemleri depremden önceki yıl başlamış ancak depremden sonra bitmiştir. İbnü'l-Adîm camiyle ilgili olarak "dendiğine göre İsmailîlerce yakılmıştır" demiştir (İbnü'l-Adîm s. 352). İzzeddin İbn Şeddâd ise caminin 27 Şevval 564/24 Temmuz 1169'da Şiiiler tarafından çevresindeki sokaklarla birlikte yakıldığını kesin bir ifadeyle aktarmış ve Nûreddin Mahmud tarafından onarıldığını, tarih belirtmeden yazmıştır(İzzeddin İbn Şeddâd *el-Alâku'l-hatîre fi zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, (Thk.Yahyâ Zekeriyây Abbâre), Menşurat-ı Vezaretü's-Sekâfe: Dımaşk, 1991, cilt: 1, kısım: 1, s. 106-108).

128 Ebû Şâme, cilt: 2, s. 100.

129 Tedmûr, Halep'ten beş gün yürüyüş mesafesinde Suriye çölünde, o dönemin önemli bir şehridir(Yâkût, cilt: 2, s. 17).

açan¹³⁰ depremde Haçlılar aleyhine beklendiği kadar yararlanmasını engellemiştir.¹³¹

Sibt İbnü'l-Cevzî'nin görüşünün haklı tarafları bulunmakla birlikte Nüreddin Mahmud'un 565/1170 depreminden 551/1156 ve 552/1157 depremlerinden olduğu kadar yararlanmamasını bu depremde yıkımın daha büyük olmasıyla, onun bu depremin yol açtığı tahribatın giderilmesi için onarıma verdiği önemle de ilişkilendirebiliriz. Nitekim Sibt İbnü'l-Cevzî'ye göre bu deprem, İslamiyet öncesinden o güne kadar benzeri hiç görülmemiş kadar şiddetlidir.¹³² Ebû Şâme de bu depremi "*Zelzeletü'l-Kübra (En Büyük Deprem)*" diye kayda geçmiştir.¹³³

Nüreddin Mahmud, bu büyük yıkımın izlerini kısa sürede izale etmeyi başarmıştır, depremde on dört yıl sonra Halep ve çevresini gezen İbn Cübeyr, buradaki kentsel düzene ve yapılaşmasındaki sanatsallığa hayran kalmıştır: "*Şehrin kalesi nasıl anlatılırsa anlatılsın anlatılabilecek olandan daha muazzamdır, yüksek surlarının muntazam burçları vardır. Şehir içi sanatsal bir güzelliğe sahiptir, geniş sokakları birbirine düzenli olarak bağlanmıştır, onlarda dolaşırken bir sanatsal güzellikten başka bir sanatsal güzelliği izlemeye geçersiniz, bütün tavanlar ahşaptandır, şehrin sakinleri gölgede yol alırlar, bütün çarşılar, gözleri kendisine bağlar ve acayip bıraktırır. Binaları ahşap sanatının en güzel örnekleridir. Camisi, camilerin en güzellerindedir. Minberine benzer bir minberi, biçim ve güzelliği ile hiçbir yerde görmedim. Ahşap sanatının güzelliği ondan mihraba uzanır. Caminin yanı başında Hane-filere ait bir medrese vardır. Gördüğüm en güzel medreselerdendir.*"¹³⁴ İbn Cübeyr, depremde adeta yerle bir olan Hama'ya hayran kalmıştır: "*Şehrin evlerine nehrin üzerinde kurulu dolapla su verilmektedir, şehir iki kısımdan oluşmuştur. Şehir, biri yukarı kısımda, diğeri aşağı kısımda iki büyük camiye sahiptir. Şehirde üç medrese ve nehir*

130 Elisseeff, cilt: 2, s. 655.

131 Sibt İbnü'l-Cevzî, cüz: 8, kısım: 1, s. 280.

132 Sibt İbnü'l-Cevzî, cüz: 8, kısım: 1, s. 280.

133 Ebû Şâme, cilt: 2, s. 100.

134 İbn Cübeyr, s. 225-228.

üzerine kurulu bir hastane (mâristân) vardır."¹³⁵ Depremde zarar gören Humus da onun gözlemlerine göre oldukça gelişmiştir.¹³⁶

Nûreddin Mahmud, İbn Cübeyr'in hayran kaldığı bu faaliyetlerde bulunurken Haçlılara yönelik akınlara ara vermiş, Musul ve Mısır'ın Dımaşk'la adaptasyonu ile de uğraştığı yaşamının bundan sonraki dört yılında Haçlılarla onun arasında büyük bir savaş yaşanmamıştır. Bu dönemde Haçlılarla mücadelesi, Muharrem 567/Eylül-Ekim 1171'de Lazkiye'ye gelen bir Mısır gemisine ticaret anlaşmalarına aykırı olarak el koyan Antakya ve Trablus Haçlıları üzerine askeri birlikler göndermek,¹³⁷ Rebûlevvel 568/Ekim-Kasım 1172'de ise Dımaşk çevresine gelip yağmada bulunan Haçlıları savmak üzere bir birlik görevlendirmekle sınırlıdır.¹³⁸ Ancak Mısır naibi Selâhaddîn-i Eyyûbî, Kudüs Haçlılarına yönelik akınlarda bulunmuş; Ermeni Vasalı Melh b. Lion¹³⁹ da daha çok Bizans'la uğraşmakla birlikte Antakya Haçlılarını da uğraştırmıştır. Her iki cephede de Haçlılara yönelik önemli sonuçlar elde edilmiştir.

Sonuç

Nûreddin Mahmud, ilk ve ikinci başkentinin yer aldığı, sismik bakımdan aktif Suriye coğrafyasının deprem gerçeğini görmüş; teknotik aktivitenin ortaya çıkardığı koşullar karşısında egemenlik alanını korumak için önlemler almakla yetinmemiş, bu koşulların yıkıcı sonuçlarından yararlanarak egemenlik alanını genişletme ve ülkesini daha mamur hâle getirme yoluna da gitmiştir. Dep-

135 İbn Cübeyr, s. 230-231.

136 İbn Cübeyr, s. 231-233.

137 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 10, s. 38; Ebû Şâme, cilt: 2, s. 146.

138 Bündârî, s. 66-67; Ebû Şâme, cilt: 2, s. 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 10, s. 45; İbn Kādî Şühbe, vr. 175.

139 Melih bin Lion ya da Batılı kaynaklarda geçtiği gibi Mleh, kardeşi Thoros'un 1168'de ölümünden sonra Nûreddin Mahmud'a sığınmış, 1170'te Çukurova'ya akın ederek Misis, Adana ve Tarsus'u Bizans garnizonunun elinden almıştır(Runciman, cilt: 2, s. 325). Daha çok Bizans'a karşı akınlarda bulunan Melih'in akınlarını Nûreddin Mahmud, İstanbul'un fethinin işaretleri saymıştır(Kâtip İmâd, Akt. Ebû Şâme, cilt: 2, s. 174).

remeler, Nüreddin Mahmud'un Haçlılara karşı stratejisini değiştirmemiş ancak onun Haçlılarla mücadelesinde süreçsel ödünler vermesine neden olabilmektedir. Bu ödünlerin Haçlıların tutumlarını olumlu yönde etkilemediğini gözlemleyen Nüreddin Mahmud, depremlerle yüz yüze kaldığında Haçlılara karşı savunmasını güçlendirmiş, Haçlıların depremin yol açtığı yıkımdan yararlanarak saldırıya geçme ihtimalini kalelerine ani akınlar düzenleyerek savmıştır.

Nüreddin Mahmud, depremlerden Müslüman Suriye'nin birleştirilmesi yönünden de yararlanmış; Suriye içinde bağımsız bir emirlik olan Şeyzer Kalesi gibi stratejik öneme sahip bir yerleşimi depremin yol açtığı yıkımdan yararlanarak ülkesine katmıştır. Şeyzer Kalesi, onun depremlerden yararlanarak elde ettiği en açık ve en önemli kazanım olmuştur.

Depremler, Nüreddin Mahmud'un siyasetinde başkent değişikliği gibi önemli bir mekânsal değişikliğe yol açmış; kişiliğinde de dindarlaşma gibi yaşam tarzını ve siyasi yaklaşımını etkileyen bir değişimi muhtemelen tetiklemiştir. Nüreddin Mahmud, depremlerden sonra devletin imar gücünü artırmak amacıyla malî düzenlemelere gitmiş, mali düzenlemeler sosyal zemine huzursuzluk olarak yansıdığından bu düzenlemelerden ödün vermiştir.

Ülke savunması ile ilgili kale ve sur gibi mekânların yanı sıra kamusal ve sosyal mekânların da imarına önem veren Nüreddin Mahmud, imar faaliyetlerini bizzat yöneterek askerî bakımdan olduğu kadar devlet-toplum ilişkileri bakımından da devletini deprem öncesinden daha güçlü bir konuma kavuşturmayı hedeflemiştir. Dönemle ilgili araştırmalarda sorunları fırsatlara dönüştürme kabiliyetine sahip bir lider olarak karşımıza çıkan Nüreddin Mahmud'un bu kabiliyeti sayesinde, başta Halep olmak üzere Suriye kentleri, özellikle 565/1170 depreminden sonra, kentsel gelişim ve eser zenginliği açısından daha da gelişmiştir.

Kaynakça

- A History of the Crusades (The First Hundred Years)*, (Genel Editör: Kenneth M. Setton Meyer, Editör: Baldwin, M. W.), University of Wisconsin Press: Madison, Milwaukee, London, 1969.
- Anonim Süryanî Vekayi-nâmesi*, (çev. Süheyl Zekkâr), *el Mevsuatü'l-Şamiye Fi't-Tarih-i Hurub's-Salibiyye*, cilt: 5, Anonim Süryani Veka'yi-nâmesi Bölümü: s. 20-86, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1995.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, (Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1992
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarıcı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Çağatay, Neşet, "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü Ve Takvim", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi: Ankara, 1978, cilt: 22, sayı: 1.
- Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer (Târîhu Ebi'l-Fidâ)*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Ebü Şâme, Şihâbüddin Abdurrahmân el-Mekdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, (Şerh ve ilgiler: İbrahim Şemseddin), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Elisefeff, Nikita, *Nur Ad-Din Un Grand Prince Musluman De Syrie Au Tepms Croisades (511-569 H. /1118-1174)*, Damas: İnitüt Français De Damas, 1967.
- el-Bündârî, el-Feth b. Ali, *Sene'l-Berkî's-Şâmî*, (Thk. Dr. Fethiye en-Nebravî), Mektebetü'l-Hanci: Kahire, 1979.
- el-Kalkeşendî, eş-Şeyh İbn Abbas, *Kitabu Subhu'l-A'şa*, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1922.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, (Thk.: Halîl el-Mansûr), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 1996.
- İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, (Thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Umrevî), Beyrut: Dârü'l-fikr, 1995.
- İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut: Daru Sadr, (Tarihsiz).
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, (Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyyebi'l-Mevsûl*, (Thk.

- Abdülkadir Ahmed Tuleymât), Bağdat-Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadis (Kahire)-Mektebetü'l-Müsna (Bağdat), 1963.
- İbnü'l-Ezrak, Ahmed Bin Yusuf Bin Ali, *Meyyâfarîkin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1992.
- İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn (Kitâbu'l-Iber ve Dîvânü'l-Mubtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men 'Asarahum min zeviyîyî's-Sultânî'l-Ekber)*, (Haşiye ve açıklamalar: Halil Şuhade, Müracaat: Süheyl Zekkâr), Beyrut: Dârü'l-fıkr, 2000.
- İbn Kâdî Şühbe, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, İstanbul: Nurosmaniye Kütüphanesi, Yeni Kayıt: 2906, Eski Kayıt: 3410.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Thk. Ahmet Câd), Dârü'l-hadis: Kahire, 2006.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, (Thk. Süheyl Zekkâr), Dâru Hassan: Dımaşk, 1983.
- İzzeddin İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre fi zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, (Thk. Yahyâ Zekerıyyâ Abbâre), Menşurat Vezaretü's-Sekâfe: Dımaşk, 1991.
- Kadı el-İsfahânî, İmâdüddin, *el-Büstân el-câmi li cemi tevarih-i ehl-i zaman*, (Thk. Muhammed Ali Ta`anî), Müessesetü Hamâde: Suudi Arabistan ve Ürdün, 2003.
- Kallek, Cengiz, "Meks", DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara, 2003, cilt: 28, s. 583.
- Mohamed Reda Sbeinati, Ryad Darawcheh ve Mikhail Mouty, "The historical earthquakes of Syria: an analysis of large and moderate earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D.", *Annals of Geophysics*, Vol. 48, N. 3, June 2005.
- Rabbi Benjamin of Tudela, *The Itinerary Of Rabbi Benjamin Of Tudela*, (İngilizceye çev. A. Asher), Londra ve Berlin, 1840.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu: Ankara, 2008.
- Sıbt, İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fi târihi'l-ayân*, Haydarabat: Dairetü'l-Maarif el-Osmanî, 1951.
- Süryani Mihael, *Süryanî Mihael Vekayi-nâmesi*, (çev. Süheyl

- Zekkâr), *el Mevsuatü'l-Şamiye Fi't-Tarih-i Hurub's-Salibiyye*, cilt: 5, Süryanî Mihael Bölümü: s. 87-309, Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1995.
- Stevenson, W. B., *The Crusaders In The East*, Cambridge University Press: 1907.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR, 1998.
- Şeşen, Ramazan, *Salahâddin Eyyûbî ve Devri*, (Takdim eden: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: İSAR, 2000.
- Tanrıkorur, Cinuçen, *"Alaturka"*, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul, 1989, cilt: 2.
- Urfalı Meteos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier, M. Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 1962.
- William of Tyre, William Archbishop of Tyre, *A History of Deed Beyond The Sea*, (İngilizceye çeviren ve açıklamaları ekleyen: Emily Atwater Babcock), New York: Colombia University Press, 1943.
- Yâkût, el-Hamevî, *Mucemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru Sâdr, 1977.
- Zehebî, *el-İber Fi Haber Min Ğeber*, (El yazmasına uygun olarak tahkik eden: Ebû Hacer Muhammed Said bin Besyûnî Zeğlûl), Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.